

*Cristian Nicolae APETREI**

**NAȘTEREA UNEI COMUNITĂȚI DE NEGUSTORI.
GRECII DIN MOLDOVA SECOLULUI AL XVI-LEA (I)****

THE MAKING OF A MERCHANT COMMUNITY
THE GREEKS IN THE 16TH CENTURY MOLDAVIA (I)

Abstract: The 16th century brought a change for Moldova that marked its economic and social life throughout the early modern era. Local merchants (Moldavian subjects of different ethnicities) lost control of the principality's trade to strong foreign competition. The winning side was dominated by Greek-speaking merchants, immigrants from the Ottoman Empire and the Venetian maritime empire starting from 1540s. Within a few decades, they formed a distinct community based on relationships of trust and various forms of solidarity. Towards the end of the century some of its members even began to take to a group identity. The present paper reconstruct the beginnings of this community, following two lines of investigation, published separately.

In this first part, the external conditions that made this mutation possible are explored. The research highlights several forces that acted simultaneously to contribute to this result: 1) the gradual elimination of Moldavian merchants from the position of intermediaries in trade between Poland and the Ottoman Empire; 2) the favouring by the Moldavian legal system of Christian Ottoman subjects (most of them Orthodox Greeks), to the detriment of the Muslims; 3) the opening of Venice's oriental trade for its Greek subjects, in the Stato da Măr; 4) the unprecedented increase in wine consumption in Poland and its supply by the Cretan merchants; 5) the dominance of the Ottoman economy by Jewish merchants and their efficiency in combatting the competition of Greek merchants.

Keywords: Greek merchants, merchant community, 16th century, cattle trade, wine trade, Moldavia, Ottoman Empire, Venice, Poland.

*

În secolul al XVI-lea, țările române au fost integrate concomitent la periferiile a două economii-univers: cea otomană și cea europeană¹. Spre deosebire de situația

* Universitatea "Dunărea de Jos", Galați; cristian.apetrei@ugal.ro; ORCID: 0000-0002-0681-3518

Țării Românești, pentru care au prevalat conexiunile otomane, în cazul Moldovei influențele celor două sisteme economice s-au manifestat într-un mod relativ egal. Explicația acestei evoluții este una dublă. Pe de o parte produsele ei agro-pastorale erau căutate atât în Imperiul Otoman, cât și în Europa Centrală²; pe de altă parte, teritoriul său a reprezentat unul dintre principalele canale de interconectare a celor două economii-univers. Drumul moldovenesc care lega porturile Chilia și Cetatea Albă de orașul Liov (Lemberg), principalul *emporium* oriental al Poloniei, a avut un rol fundamental în această privință. Oportunitățile oferite de economia locală și caracterul complementar al economiilor otomană și europeană au făcut ca pe teritoriul Moldovei să activeze un număr mare de negustori. Originile acestora au fost destul de variate. Alături de negustorii locali (armeni, sași, unguri, români) puteau fi întâlniți supuși ai mai multor puteri europene: armeni, evrei și germani din Polonia; greci, raguzani, armeni, evrei și musulmani din Imperiul Otoman; greci, italieni și evrei din posesiunile venețiene. Cei mai mulți doar tranzitau Moldova ori întrețineau relații de la distanță cu negustorii locali, fără a se stabili pe teritoriul principatului. Excepție au făcut doar negustorii greci, supuși otomani și supuși venețieni. Începând cu jumătatea secolului, mulți dintre aceștia s-au așezat statornic în principatul nord dunărean, contribuind la formarea unei comunități de afaceri. În structura sa pot fi distinse două componente: o masă de comercianți de rând, posesori de capitaluri modeste și o elită redusă numeric, formată din negustori care rulau capitaluri de mari dimensiuni, după standardele epocii. Această comunitate a dominat economia Moldovei până la începutul secolului al XVII-lea, când relațiile polono-otomane s-au deteriorat sever. Activitatea ei a deschis însă drumul unor noi

** Studiul de față are la bază prima parte, revizuită, a capitolului *Negustorii greci în economia și societatea Țărilor Române (ca 1550-1620). Formarea comunității de afaceri din Moldova*, din teza noastră de abilitare: Cristian Nicolae Apetrei, *Arhitectură, societate, economie. Contribuții la istoria elitelor funciare și mercantile din Țările Române (secolele XIV-XVI)*, Universitatea "Dunărea de Jos" din Galați, Galați, 2017, p. 85-94.

¹ Despre conceptul de "economie-univers" și sfera sa de aplicare, vezi Fernand Braudel, *Timpul lumii*, trad. Adrian Riza (Meridiane, 1989), vol. 1, 13-105; *Ibid.*, vol. 2, 7-219; Immanuel Wallerstein, *Sistemul mondial modern. Agricultura capitalistă și originile economiei mondiale capitaliste în secolul al XVI-lea*, trad. Dorel Abraham, Ilie Bădescu și Marcel Ghibernea (Meridiane, 1992), vol. 1, 100-102; *Ibid.*, vol. 2, 279-293.

² Bogdan Murgescu și Florentina Nițu, "Lumea românească în economia europeană până la 1859," în *Procesul de integrare a României în economia europeană. Dimensiuni istorice și contemporane*, ed. Maria Mureșan (Editura ASE, 2008), 41-42; Bogdan Murgescu, "Early Modern Economies of South Eastern Europe: Between Istanbul and the West", în *Zones of Fracture in Modern Europe: The Baltic Countries, the Balkans, and Northern Italy*, ed. Almut Bues (Harrassowitz Verlag, 2005), 201; Idem, *Țările Române între Imperiul Otoman și Europa creștină* (Polirom, 2012), 318-319.

generații de negustori greci³ care au reușit să păstreze poziția câștigată de predecesori, în noile conjuncturi economice apărute în secolele XVII-XVIII.

De regulă, cauzele prezenței grecilor la nordul Dunării au fost legate de politica sultanilor de a transforma orașul Constantinopol în principala piață de distribuție din Imperiul Otoman. În cadrul acesteia, negustorilor greci le-a revenit rolul de a aproviziona Europa Centrală cu produse orientale, în schimbul mărfurilor occidentale. O a doua cauză a fost nevoia crescândă de alimente a capitalei otomane. Creșterea numărului de locuitori în secolul al XVI-lea i-a determinat pe sultani să instituie un sistem special de aprovizionare a orașului. În cadrul acestuia, negustorilor din zonele de centrale și de est ale Balcanilor le-a fost repartizată sarcina de a furniza capitalei vite și cereale, achiziționate din Balcani și din Principatele Române⁴.

În ultimele decenii, cunoștințele despre această categorie de negustori s-au îmbogățit însă semnificativ. Au fost publicate mai multe lucrări care tratează conjunctura politică internă și externă, relațiile negustorilor cu puterea politică locală, fluxurile de mărfuri, mecanismele de creditare, strategiile de integrare socială etc. Astfel, pentru situația Moldovei, a devenit tot mai clar că relațiile politice și economice întreținute cu Imperiul Otoman explică doar parțial fenomenul analizat. În realitate, au acționat mai mulți factori.

Lucrarea de față își propune în primul rând să identifice acești factori și să-i integreze într-o explicație unitară cu privire la cauzele pentru care negustorii greci s-au stabilit în Moldova secolului al XVI-lea. În rândurile anterioare precizăm că acești negustori au reușit să constituie o comunitate care s-a impus într-un timp relativ scurt în activitatea economică a principatului. În acest context, se ridică o a doua întrebare: cum au reușit să se impună în fața negustorilor locali? Răspunsul

³ Despre noile valuri de negustori greci veniți în Moldova secolelor XVII-XVIII, vezi Nistor Ciocan, "Negot și neguțatori în Moldova veacului XVII," *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A. D. Xenopol»* 25, nr. 1 (1988): 299; Cristian Luca, "«Neguțătoriau streinu» de țară. Date noi privitoare la negustorii alogeni din Țările Române în secolele XVII-XVIII," în *Negustorimea în Țările Române, între Societas Mercatorum și individualitatea mercantilă, în secolele XVI-XVIII*, ed. C. Luca (Galați University Press, 2009), 127-145; Laurențiu Rădvan, "Foreign Merchants in Iași (17th-18th Centuries)," *Istros* 18 (2012): 460-463.

⁴ Ion Nistor, *Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des 16. Jahrhunderts* (K. K. Universitäts-Buchhandlung H. Pardini, 1912), 9-10, 55-56, 61; Traian Stoianovich, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant," *The Journal of Economic History* 20, nr. 2 (1960): 238-241; Mária Pakucs Willcocks, "Negustori și practici comerciale în relațiile de schimb dintre Sibiu și Țara Românească, secolele XIV-XVI. Între istoria economică și cea socială," *Revista de Istorie Socială* 8-9 (2003-2004): 56-57; Eadem, "The Greek Merchants in the Saxon Transylvanian Towns in the Late Middle Ages and Early Modern Times," *Historical Yearbook* 2 (2005): 109.

reclamă o inventariere a strategiilor și mecanismelor economico-sociale care le-au asigurat succesul și va constitui cel de-al doilea obiectiv major al lucrării noastre.

Precizări conceptuale

Înainte de a intra în substanța analizei se impune să precizăm care sunt sensurile celor două concepte centrale cu care operăm.

Termenul ”greci” este utilizat aici ca o categorie logică ale cărei trăsături depășesc definiția etnicității. Explicația este aceea că notele sale definitorii sunt chiar criteriile folosite de sursele autohtone pentru a o defini ca alteritate. Accentul cade, așadar, pe sensul identitar atribuit (cel cu care au operat moldovenii secolului al XVI-lea), iar nu pe cel asumat de imigranți (prin propriile mecanisme de afirmare a identității). În consecință, determinantul colectiv ”greci” face referire atât la etnicii greci propriu-ziși, cât și la alte etnii, precum vlahii balcanici (aromâni) sau albanezii. Includerea celor din urmă în aceeași categorie identitară se explică atât prin originile lor geografice comune (pentru moldoveni, ei veneau din ”țara grecească”), cât și prin folosirea uzuală a limbii grecești. Mai mult decât atât, multilingvismul lor implica în mod frecvent utilizarea atât a variantei vernaculare, cât și a celei culte a limbii grecești (diglosia)⁵, ceea ce a contribuit probabil la consolidarea distincției identitare cu care operau localnicii.

În ceea ce o privește, sintagma ”comunitate de negustori” este chemată să sintetizeze o realitate socio-economică pe care istoricii epocii premoderne au regăsit-o (cu diferențe mai mari sau mai mici) aproape peste tot în lumea primei globalizări. În esență este vorba despre grupuri de negustori care au activat departe de locurile natale, organizându-și activitățile sub forma unor rețele internaționale de schimburi comerciale. Funcționarea acestor rețele s-a fundamentat pe relații de încredere și solidaritate între membrii lor, relații pe care le-au generat împărtășirea unor identități comune (culturale, lingvistice, religioase) și/sau a unor origini geografice comune. În funcție de diferențele pe care le-au scos la iveală sursele (inegale ca valoare cognitivă), aceste grupuri au primit diverse alte denumiri: ”colonii”, ”minorități etnice”, ”națiuni”, ”diaspore”, ”confrerii”, ”companii”. Este însă vorba despre diferențe de nuanță, prin care istoricii lor au cautat să sintetizeze într-un mod cât mai precis posibil gradul de integrare în societatea locală ori nivelul de organizare internă pe care l-au atins aceste grupuri⁶.

⁵ Lidia Cotovanu, *Émigrer en terre valaque: Estimation quantitative et qualitative d'une mobilité géographique de longue durée (seconde moitié du XIVe–début du XVIIIe siècle)* (Istros, 2022): 283-284.

⁶ Frédéric Mauro, ”Merchant communities, 1350-1750”, în *The Rise of Merchant Empires: Long-distance Trade in the Early Modern World, 1350-1750*, ed. James D. Tracy (Cambridge University Press, 1990): 255-256; Sanjay Subrahmanyam, ”Introduction”, în

Moldova și relațiile comerciale polono-otomane, 1453-1620

Prezența negustorilor greci otomani pe drumul moldovenesc este o realitate încă din prima jumătate a secolului al XV-lea. Ei aprovizionau orașul Liov din sudul Poloniei cu produse orientale (mirodenii, țesături de mătase, vinuri, bumbac, covoare, ghimbir etc.), iar pentru piețele otomane preluau stofe, catifea, pânză și obiecte din metale (feroase și neferoase). Cele din urmă îi interesau direct pe otomani, întrucât erau folosite mai ales în industria de război. Grecii otomani împărțeau însă acest comerț cu armenii din Caffa, tătarii, evreii și italienii din Galata, armenii și sașii din Moldova⁷. Cucerirea Constantinopolului de către otomani în 1453 și integrarea Moldovei în sistemul monetar otoman la mijlocul secolului al XV-lea au consolidat acest tip de trafic⁸. Rolul de principal mijlocitor care revenise italienilor în trecut a fost preluat de comunitățile armenie din Polonia, Moldova și Imperiul Otoman. Alături de acestea au început să se ridice tot mai mult celelalte două comunități comerciale otomane: evreii și grecii⁹. În 1460, relațiile

Merchant Networks in the Early Modern World, ed. Sanjay Subrahmanyam (Ashgate, 1996), XIII-XXIII; Ana Crespo Solana, "Diasporas and the Integration of "Merchant Colonies": Flemish and Dutch Networks in Early Modern Spain," *Le Verger* 5 (2014): 1-3; Victor N. Zakharov, Gelina Harlaftis și Olga Katsiardi-Hering, "Introduction", în *Merchant Colonies in the Early Modern Period*, ed. Victor N. Zakharov, Gelina Harlaftis și Olga Katsiardi-Hering (Routledge, 2016), 1-2; Maria Fusaro, *Political Economies of Empire in the Early Modern Mediterranean: The Decline of Venice and the Rise of England, 1450-1700* (Cambridge University Press, 2015), 202.

⁷ Marian Małowist, "Le routes du commerce et les marchandises du Levant dans la vie de la Pologne au Bas Moyen Age et au début de l'époque moderne", în *Mediterraneo e Oceano Indiano: Atti del VI Colloquio Internazionale di Storia Marittima*, ed. M. Cortelazzo (Leo S. Olschki Editore, 1970), 174-175; Eleonora Nadel Golobič, "Armenians and Jews in Medieval Lvov: Their Role in Oriental Trade, 1400-1600," *Cahiers du Monde Russe et Soviétique* 20, nr. 3-4 (1979): 356; Mihnea Berindei, "L'Empire Ottoman et la «route moldave» avant la conquête de Chilia et de Cetatea Albă (1484)," *Revue Roumaine d'Histoire* 30, nr. 3-4 (1991): 169-170; Halil Inalcik, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, vol. 1, 1300-1600 (Cambridge University Press, 1994), 369; Viorel Panaite, "Comerț și negustori în tratatele osmano-polone: 1489-1607," *Revista Istorică* 6, nr. 3-4 (1995): 222.

⁸ Matei Cazacu, "L'impact ottoman sur les Pays roumains et ses incidences monétaires (1452-1504)," *Revue Roumaine d'Histoire* 12, nr. 1 (1973): 185-192; Berindei, "L'Empire Ottoman et la «route moldave»," 175; Inalcik, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, 288-289; Mihai Maxim, *O istorie a relațiilor româno-otomane, cu documente noi din arhivele turcești*, vol. 1, *Perioada clasică (1400-1600)* (Istros, 2012), 103-104.

⁹ Stoianovich, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant," 240; M. Berindei, "Les Vénitiens en mer Noire (XVIe-XVIIe siècles). Nouveaux documents," *Cahiers du Monde Russe et Soviétique* 30, nr. 3-4 (1989): 207-208; H. Inalcik, "Bursa and the Commerce of the

economice dintre Polonia și Imperiul Otoman au căpătat și un cadru juridic: fiecare dintre cele două puteri a acordat libertate de circulație pentru negustorii celeilalte¹⁰. Inițial, Ștefan cel Mare a acționat în sensul consolidării acestei relații. Astfel, în 1460 a acordat libertate de circulație negustorilor poloni din Liov; în 1465 a ocupat orașul-port Chilia, poarta de intrare în Țara Românească și Ungaria a mărfurilor orientale; iar în 1470 a distrus Brăila și Flocii, orașele-porturi muntene care le concureau pe cele din Moldova. Rezultatul a fost direcționarea întregului comerț levantin pe teritoriul Moldovei. Sultanul otoman a dorit însă să controleze el însuși acest prosper comerț aducător de venituri, iar în 1484 a cucerit orașele porturi moldovenești Chilia și Cetatea Albă¹¹. Evenimentul a pus pentru moment sub semnul îndoielii comerțul dintre Polonia și Imperiul Otoman. Însă în 1489, cele două puteri au ajuns la o înțelegere de pace, ambele fiind interesate de reluarea traficului comercial¹².

Cu toate acestea, la sfârșitul secolului al XV-lea și în primele decenii ale secolului următor circulația negustorilor otomani și poloni a fost întreruptă în mod repetat. Principalele obstacole au fost confruntările militare dintre Moldova și Polonia și politica comercială a domnilor moldoveni¹³. Aceștia au încercat să le asigure propriilor supuși poziția avantajoasă de intermediari, blocând în mod repetat circulația negustorilor din Polonia și Imperiul Otoman prin măsuri administrative¹⁴, suprataxare¹⁵ și chiar violențe fizice¹⁶. Comerțul polono-otoman s-a revigorat abia în

Levant, "Journal of the Economic and Social History of the Orient 3, nr. 2 (1960): 139; Idem, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, 209, 215.

¹⁰ Johann Werner Niemann, "Der Handel der Stadt Lemberg im Mittelalter," *Die Burg* 4, nr. 2 (1941): 74; Șerban Papacostea, *Evul Mediu românesc. Realități politice și curente spirituale* (Corint, 2001), 122-123.

¹¹ Berindei, "L'Empire Ottoman et la «route moldave»," 177-178; Inalcik, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, 289-290.

¹² Berindei, "L'Empire Ottoman et la «route moldave»," 180; Andrzej Dziubiński, *Na szlakach Orientu: Handel między Polska a Imperium Osmanskim w XVI-XVIII wieku* (Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej, 1998), 12.

¹³ Vezi însă Dziubiński, *Na szlakach Orientu*, 13, care pune această întrerupere pe seama incursiunilor otomano-tătare din anii 1507 și 1523 împotriva Jarosław-ului și Halicz-ului, precum și a incendiului care a devastat Lwów-ul în 1528.

¹⁴ Bogdan P. Hașdeu, *Arhiva istorică a României*, vol. 1 (Imprimeria Statului, 1864), 34.

¹⁵ Małowist, "Le routes du commerce et les marchandises du Levant," 168; Ș. Papacostea, *Geneza statului în Evul Mediu românesc. Studii critice* (Corint, 1999), 211-213; Panaite, "Comerț și negustori în tratatele osmano-polone," 221.

¹⁶ M. A. Halevy, "Les guerres d'Etienne le Grand et de Uzum Hassan contre Mahomet II d'après la «Chronique de la Turquie» du candiote Elie Capsali (1523)," *Studia et Acta Orientalia* 1 (1957), 194-196; Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. 1, *Acte și scrisori (1527-1572)* (Cartea Românească, 1929), 78-80; Ș. Papacostea, "Jews in the Romanian Principalities during the Middle Ages," *Shvut* 16 (1993): 67; Alexandru Simon, "The Saint and the Jews," *New Europe College*

anii '30 ai secolului următor, după ce moldovenii au fost înfrânți decisiv în Polonia (1531), iar Soliman Magnificul a cucerit Moldova (1538). În urma expediției sale victorioase, sultanul a reușit pentru prima dată să impună persoana care urma să conducă principatul¹⁷. Raportul de forțe dintre cele două părți s-a înclinat astfel decisiv în favoarea otomanilor.

Totuși, timp de câteva decenii, procesul de desemnare a domnilor Moldovei a implicat încă factori interni de decizie. Domnii erau aleși mai întâi de boierii țării în funcție de criteriile tradiționale, iar după alegere trebuiau să obțină numirea din partea sultanului otoman. De regulă, acest ultim pas se obținea în schimbul unei importante sume de bani și al asumării unor obligații de tip vasalic¹⁸. Peste această schimbare a raporturilor moldo-otomane s-a suprapus normalizarea relațiilor politice dintre Polonia și Imperiul Otoman, care au încheiat în anul 1533 o “pace perpetuă”¹⁹.

În plan comercial, aceste schimbări au produs o consecință importantă pentru discuția de față: principii Moldovei au fost nevoiți să renunțe treptat la politica comercială inițiată la finele secolului al XV-lea. În noul context politic, negustorii din Imperiul Otoman (puterea suzerană) nu mai puteau fi împiedicați să se deplaseze către Polonia, fără ca aceasta să atragă severe consecințe politico-militare²⁰. Totuși

Yearbook (2008-2009): 233-248; Ștefan Andreescu, “Presiune otomană și reacție ortodoxă în Moldova urmașilor lui Petru vodă Rareș,” *Studii și Materiale de Istorie Medie* 27 (2009): 27-29.

¹⁷ Pentru semnificația anului 1538 în relațiile moldo-otomane, vezi Ștefan S. Gorovei, “Moldova în «Casa Păcii». Pe marginea izvoarelor privind primul secol de relații moldo-otomane,” *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie “A. D. Xenopol”* 17 (1980): 659-666; M. Maxim, *Romano-Ottomanica: Essays and Documents from the Turkish Archives* (Isis, 2001), 24; Idem, *O istorie a relațiilor româno-otomane*, 27; Constantin Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova*, vol. 1, *Secolele XIV-XVI* (Editura Enciclopedică, 2001), 570; V. Panaite, “The Legal and Political Status of Wallachia and Moldavia in Relation to the Ottoman Porte,” în *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the 16th and 17th Centuries*, ed. Gábor Kármán și Lovro Kunčević (Brill, 2013), 15-17.

¹⁸ M. Maxim, *Țările Române și Înalta Poartă. Cadrul juridic al relațiilor româno-otomane în Evul Mediu* (Editura Enciclopedică, 1993), 243-244; V. Panaite, “Power Relationships in the Ottoman Empire: The Sultans and the Tribute-Paying Princes of Wallachia and Moldavia, 16th-18th Centuries,” *Revue des Études Sud-Est Européennes* 37-38 (1999-2000): 56-60; Idem, “The Voivodes of the Danubian Principalities – as harâcgüzarlar of the Ottoman Sultans,” *International Journal of Turkish Studies* 9, nr. 1-2 (2003): 59-78.

¹⁹ W. Pociecha, “Zygmunt (Sigismund) I, 1506-1548,” în *The Cambridge History of Poland*, vol. 1, *From the Origins to Sobieski (to 1696)*, ed. W. F. Reddaway et al (Cambridge University Press, 1950), 313; Dziubiński, *Na szlakach Orientu*, 19; Daniel Stone, *The Polish-Lithuanian State, 1386-1795* (University of Washington Press, 2001), 49.

²⁰ Un astfel de episod a avut loc între august 1551 și aprilie 1552, când trupele domnului Ștefan VI Rareș au atacat în mod repetat caravanele negustorilor otomani (armeni probabil)

pentru negustorii poloni, restricțiile administrative sau suprataxarea au fost menținute până la jumătatea secolului; abia după această dată principii Moldovei au fost prinși între interesele convergente ale Poloniei și Imperiului Otoman, astfel încât au fost nevoiți să renunțe complet la ele²¹. Consecința a fost o lungă perioadă de prosperitate pentru comerțul celor două mari puteri vecine, în cursul căreia negustorii lor au revenit pe drumul moldovenesc²².

Aprovizionarea Constantinopolului și a armatelor otomane

Noile raporturi politice româno-otomane au creat o primă premisă economică pentru stabilirea negustorilor greci în Moldova. Punctul de plecare l-a constituit constrângerea domnilor de a vinde în Imperiu o serie de produse, unele în regim de prioritate, altele chiar în regim de exclusivitate. Mărfurile vizate erau vitele, oile, caii, sarea, seul, ceara, mierea de albine, grâul, ovăzul, cânepa, pânza și pieile. Ele alimentau capitala, dar și armatele otomane care luptau în Europa Centrală împotriva Habsburgilor. Inițial, aceste obligații au avut un caracter excepțional; ulterior însă, au fost transformate în comenzi anuale, prin care se fixau praguri cantitative minimale. Nevoile de aprovizionare au determinat autoritățile otomane să meargă chiar mai departe; astfel, ele au impus interdicții de export pentru cele mai importante dintre produse: oile, vitele, caii, seul și mierea de albine. Raporturile economice moldo-otomane au căpătat astfel aspectul unui “regim de vânzări preferențiale către Imperiul Otoman”²³.

Chemați să furnizeze astfel de mărfuri erau în primul rând negustorii din Moldova; ei puteau să vândă aceste produse pe piața liberă din Constantinopol. Însă negustorii otomani puteau veni și ei la nordul Dunării pentru a achiziționa aceste bunuri²⁴. Cantitățile mari vehiculate, caracterul regulat al livrărilor, dar și presiunea

aflate în tranzit spre Polonia. Incidentele au condus la instalarea unei stări de război cu Imperiul Ottoman, căreia i-a fost pus capăt prin asasinarea domnului de către boieri (Andrei Pippidi, “Criza politică din Moldova anilor 1547-1564. O mărturie neașteptată,” *Revista Istorică* 16, nr. 1-2 (2005): 157).

²¹ Papacostea, *Geneza statului în Evul Mediu românesc*, 213-214; Dziubiński, *Na szlakach Orientu*, 56.

²² M. Małowist, *Western Europe, Eastern Europe, and World Development, 13th-18th Centuries: Collection of Essays of Marian Małowist*, ed. Jean Batou și Henryk Szlajfer (Brill, 2010), 138; Panaite, “Comerț și negustori în tratatele osmano-polone,” 222.

²³ M. Maxim, “Regimul economic al dominației otomane în a doua jumătate a secolului al XVI-lea,” *Revista de Istorie* 32, nr. 9 (1979): 1734, 1749, 1751, 1755; Idem, *O istorie a relațiilor româno-otomane*, 102-106; Maria Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru, “Sur le ravitaillement d’Istanbul au XVIe siècle en relation avec les Principautés Roumaines,” *Revue d’Histoire Maghrébine* 10, nr. 31-32 (1983): 73-80.

²⁴ Maxim, “Regimul economic al dominației otomane,” 1749-1751; Alexandrescu-Dersca Bulgaru, “Sur le ravitaillement d’Istanbul au XVIe siècle,” 76.

statului otoman au atras în acest tip de comerț un număr mare de negustori din Imperiu. Cei mai implicați au fost negustorii de animale (*celep*), printre care se aflau mulți greci²⁵. Aceștia, statul otoman le impunea achiziționarea în fiecare an a unui număr fix de animale, pe care urmau să le vândă negustorilor de carne din Constantinopol (*kasap*), la prețuri stabilite de stat sub cel al pieței libere. Această politică de control al prețurilor avea menirea să faciliteze accesul la hrană pentru populația numeroasă a capitalei, însă îi falimenta uneori pe negustorii de animale. De aceea, pentru ei, stabilirea în Moldova și Țara Românească a reprezentat probabil o strategie eficientă pentru a realiza profit și a evita falimentul²⁶. Aici, animalele erau mult mai ieftine dacă erau cumpărate direct de la producătorii locali, întrucât abundența lor în economia locală făcea ca prețurile formate liber pe piața din Moldova să fie din start foarte mici; în plus, se elimina din preț marja de profit a intermediarilor autohtoni²⁷.

Prețurile de achiziție puteau fi însă coborâte sub cel al pieței libere, grație sistemului de avansuri sau plăți anticipate. Despre existența acestui mecanism economic de esență capitalistă, în Moldova celei de-a doua jumătăți a secolului al XVI-lea, nu dispunem de mărturii directe. Avem însă câteva indicii indirecte. Unul dintre ele este reprezentat de atestarea unui mecanism foarte apropiat, ca structură, asupra căruia vom avea ocazia să revenim. Este vorba despre achiziționarea de către negustorii din Imperiu a unui mare număr de oi la prețuri prestabilite, ca formă de achitare a unor împrumuturi bănești acordate domnului Petru Șchiopul. Din această schemă de afaceri reținem deocamdată doar esența: avansarea unor sume de bani în schimbul livrării de animale la termene prestabilite și prețuri situate cu siguranță sub cele ale pieței.

²⁵ Bistra Cvetkova "Les celep et leur rôle dans la vie économique des Balkans à l'époque Ottomane, XVe-XVIIIe s.)," în *Studies in Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day*, ed. Michel A. Cook (University of London, 1970), 182; Robert Mantran, *Istanbul au siècle de Soliman le Magnifique* (Fayard, 1994), 139-140; Andronikos Falangas, "Post-Byzantine Greek Merchants of the Fifteenth-Seventeenth Centuries," *Journal of the Hellenic Diaspora* 33, nr. 1-2 (2007): 12; Anthony Greenwood, "Istanbul's Meat Provisioning: An Overview", *Romano-Turcica* 1 (2003): 37-40.

²⁶ Cvetkova "Les celep et leur rôle dans la vie économique des Balkans," 179-180, 182-184, 187-189; M. Alexandrescu Dersca, "Quelques données sur le ravitaillement de Constantinople au XVIe siècle," în *Actes du Premier Congrès International des Études Balkaniques et Sud-Est Européennes* (Académie Bulgare des Sciences, 1969), vol. 3, 667-668; Gilles Veinstein, "Imperiul în secolul de aur (secolul al XVI-lea)," în *Istoria Imperiului Otoman*, ed. R. Mantran (All, 2001), 189-190.

²⁷ Despre profitabilitatea comerțului cu oi în Imperiul Otoman, vezi Peter F. Sugar, "Major Changes in the Life of the Slav Peasantry under Ottoman Rule," *International Journal of Middle East Studies* 9, nr. 3 (1978): 300; Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800* (Cambridge University Press & Maison des Sciences de l'Homme, 1981), 9.

Câteva date factuale vin să completeze în mod relevant această schemă. Ele reflectă mai multe cazuri de asemenea negustori de animale, pe care sursele îi arată în postura de posesori ai unor bunuri funciare, atât în Țara Românească, cât și în Moldova. De exemplu, în 1583, *celep*-ul Nicola din Mătășești (sat din Țara Românească) primea întărire pentru o ocină de 100 stânjeni din satul Bucu Vechiu, cumpărată cu 7.500 aspri de la un oarecare Socol²⁸. În 1586, este atestat Cârste *celep*, rezident al orașului Suceava²⁹. Între 1588-1591, mai multe documente se referă la Andrei Scundoiss, *celep* din Oblucița; el achiziționa oi din veniturile fiscale ale domnului Moldovei, Petru Șchiopul, iar din profiturile realizate a reușit să cumpere un sat. În cele din urmă, a devenit unul dintre membrii respectabili ai comunității de negustori din orașul Bârlad³⁰. Rizos Clonis este un alt *celep* care cumpăra din oile domnești ale lui Petru Șchiopul; și el a reușit să achiziționeze proprietăți funciare, însă în Țara Românească³¹. În 1593, sunt atestați în Moldova Andronic și frații lui, Șoprul, Lambra, Iani, Harit și Apostol, de asemenea *celepi*; ei achiziționau în acel an un loc pustiu³². În fine, trebuie adăugat că sursele interne consemnează și stabilirea unor negustori otomani de carne (*kasap*). Două astfel de exemple sunt Lamba Casapul și Iacomî Casapul, atestați în Moldova, în calitate de stăpâni de pământuri la cumpăna secolelor XVI-XVII³³.

Pentru negustorii din Imperiul Otoman era așadar mai profitabil să mențină agenți la nordul Dunării, care să gestioneze achiziționarea și expedierea mărfurilor către Constantinopol, decât să revină periodic după ele.

Beneficiind de aceste împrejurări economice, negustorii greci au reușit să facă față atât concurenței locale, cât și celei musulmane. Acest lucru a fost posibil în primul rând pentru că moldovenii dispuneau de capitaluri modeste și erau probabil slab integrați în rețelele comerciale balcanice. În raport cu negustorii musulmani,

²⁸ *Documente privind istoria României. B, Țara Românească, veacul XVI*, vol. 5, 1581-1590, ed. Ion Ionașcu et al (Editura Academiei R.P.R., 1952), 132.

²⁹ Teodor Bălan, *Documente bucovinene*, vol. 1, 1507-1653 (Institutul de Arte Grafice și Editură "Glasul Bucovinei", 1933), 94.

³⁰ *Documente privind istoria României. A, Moldova, veacul XVI*, vol. 3, 1571-1590, ed. I. Ionașcu et al (Editura Academiei R.P.R., 1951), 384; *Documente privind istoria României. A, Moldova, veacul XVI*, vol. 4, 1591-1600, ed. I. Ionașcu et al (Editura Academiei R.P.R., 1952), 21, 33.

³¹ *Documente privind istoria României. B, Țara Românească, veacul XVI*, vol. 5, 1581-1590, ed. I. Ionașcu et al (Editura Academiei R.P.R., 1952), 291; *Documente privind istoria României. A, Moldova, veacul XVI*, vol. 4, 26.

³² *Ibid.*, 77-78

³³ N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. 5, *Cărți domnești, zapise și răvașe* (Stabilimentul Grafic I. V. Socescu, 1903), 6; *Documente privind istoria României. A, Moldova, veacul XVII*, vol. 1, 1601-1605, ed. I. Ionașcu et al (Editura Academiei R.P.R., 1952), 207.

grecii au fost favorizați chiar de regimul juridic impus Moldovei de statul otoman. Potrivit înțelegerilor de pace moldo-otomane, musulmanilor le era interzis să se stabilească pe teritoriul acesteia și să achiziționeze proprietăți³⁴. În consecință, pentru a putea face achiziții în aceleași condiții precum grecii stabiliți în principat, ei trebuiau să apeleze fie la agenți sau parteneri locali (care se dovedeau a fi uneori nedemni de încredere sau chiar periculoși)³⁵, fie la asociați sau agenți greci cu conexiuni în principatul nord-dunărean³⁶.

Pasul următor a fost acela de investi în chiar creșterea animalelor destinate comercializării, prin achiziționarea unor proprietăți amenajate special pentru a răspunde unei astfel de sarcini. Relevant în acest sens este cazul lui Ceacâr *celep*, care a cumpărat între anii 1579-1589 mai multe câșle, în ținutul Lăpușna, pe care intenționa să le populeze cu ciobani “ucrainenei, sârbi, greci, moscoviți sau valahi”³⁷. Chiar dacă numele nu oferă indicii despre etnicitatea posesorului său, totuși nimic nu se împotrivesc ideii că o astfel de practică era una comună tuturor negustorilor de vite care dispuneau de suficient capital pentru a face o astfel de investiție.

În fine, trebuie adăugat că autoritățile otomane nu au putut controla comerțul exterior al Moldovei, în ciuda mecanismelor de constrângere la care au apelat (în principal, rezevări de produse și interdicții de export). Vameșii aflați la granițele țării

³⁴ Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, trad. Gh. Guțu (Editura Academiei R.S.R., 1973), 297–299; M. M. Alexandrescu-Dersca, “Sur le régime des ressortissants ottomans en Moldavie (1711–1829),” *Studia et Acta Orientalia* 5-6 (1967): 169–171; Ion Radu Mircea, “Sur les circonstances dans lesquelles les Turcs sont restés en Valachie jusqu’au début du XVIIe siècle,” *Revue des Études Sud-Est Européennes* 5, nr. 1-2 (1967): 77-86; M. A. Mehmed, “Despre dreptul de proprietate al supușilor otomani în Moldova și Țara Românească în sec. XV–XVIII,” *Cercetări Istorice* 3 (1972): 73–80; Maxim, *Țările Române și Înalta Poartă*, 242, 245; V. Panaite, “The Re’ayas of the Tributary-Protected Principalities: The Sixteenth through Eighteenth Centuries,” *International Journal of Turkish Studies* 9, nr. 1-2 (2003): 91-93.

³⁵ Un document din Țara Românească vorbește despre uciderea unui astfel de negustor de către agenții săi, care erau localnici, vezi *Documenta Romaniae Historica. B, Țara Românească*, vol. 7, 1571-1575, ed. Ștefan Ștefănescu și Olimpia Diaconescu (Editura Academiei R.S.R., 1988), 124.

³⁶ În 1591, Andrei, ginerele lui Coschinas, cumpăra oi pentru Ibrahim pașa, iar Teodor Speriliotes cumpără împreună cu Iusuf oile din ținutul Dorohoi (*Documente privind istoria României. A, Moldova, veacul XVI*, vol. 4, 23-24).

³⁷ *Moldova în epoca feudalismului. Documente slavo-moldovenești*, vol. 1, *Veacul XV–întâiul pătrar al veacului XVII*, ed. P. G. Dimitriev et al (Editura Academiei de Științe a R.S.S. Moldovenești, 1961), 143-144. Aparent, avem de-a face cu un nume turcesc, care sugerează implicarea unui negustor musulman. Însă domnitorul Petru Șchiopul îi întărește proprietățile drept “uric și ocină cu tot venitul”, ceea ce pledează mai curând pentru identificarea sa cu un creștin otoman, numit după poreclă (“cel cu ochi diferiți”, “cel cu strabism”).

erau sub autoritatea principilor locali, nu a dregătorilor otomani. În consecință, produsele căutate în Imperiu alimentau un amplu “comerț de contrabandă”. Numai către Polonia, Moldova exporta în fiecare an ca. 20.000 de vite. În paralel, alte efective erau trimise în Transilvania³⁸. Principii înșiși erau implicați în acest comerț, pe care, în mod evident, aveau tot interesul să îl întrețină.

Aprovizionarea Poloniei cu vin cretan

În secolul al XVI-lea, Europa de Vest a cunoscut o accentuată creșterea demografică, care a dus la apariția unor mari concentrări urbane de populație. Capacitatea de producție a agriculturii din această parte a continentului a înregistrat însă o dezvoltare lentă, care nu a ținut pasul cu nevoile în creștere. În consecință, singura soluție pentru a asigura aprovizionarea cu hrană a marilor aglomerări urbane a rămas comerțul la distanță³⁹. Un loc important în acest comerț l-a avut Polonia, care a furnizat cereale și lemn în secolele XVI-XVII, mai ales pentru Olanda și Anglia. Epoca de maximă înflorire a comerțului cu cereale polone s-a instalat la mijlocul secolului al XVI-lea, când prețurile au cunoscut o creștere vertiginoasă, și a durat până către mijlocul secolului al XVII-lea⁴⁰. Excedentele rezultate din comerțul baltic au stimulat creșterea demografică a țării, dar au ridicat totodată nivelul de trai al nobilimii și elitelor urbane, care au ajuns să cheltuiască tot mai mult pentru produse de lux. Cercetările istoricilor polonezii arată că principalele importuri de acest tip veneau din Imperiul Otoman și Rusia, față de care Polonia a înregistrat un sold negativ al balanței comerciale. Este vorba despre țesături de mătase, covoare persane, arme, mirodenii și blănuri. Dar mai presus de toate, Polonia a importat vinuri. În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, mari cantități de vin cretan (malvasia și muscatel) intrau în țară prin intermediul orașului Liov⁴¹. Ele erau aduse

³⁸ Maxim, “Regimul economic al dominației otomane,” 1758; Murgescu, *Țările Române între Imperiul Otoman și Europa creștină*, 142, 196-197.

³⁹ Walter Minchinton, “Patterns of Structure of Demand, 1500-1750,” în *The Fontana Economic History of Europe*, vol. 2, *The Sixteenth and Seventeenth Centuries*, ed. Carlo M. Cipolla (Collins/Fontana Books, 1974), 100-103.

⁴⁰ Fernand Braudel și Frank Spooner, “Prices in Europe from 1450 to 1750,” în *The Cambridge Economic History of Europe*, vol. 4, *The Economy of Expanding Europe in the 16th and 17th Centuries*, ed. E. E. Rich și C. H. Wilson (Cambridge University Press, 1967), 392 sq.; Kristoff Glaman, “European Trade, 1500-1750,” în *The Fontana Economic History of Europe*, vol. 2, *The Sixteenth and Seventeenth Centuries*, ed. Carlo M. Cipolla (Collins/Fontana Books, 1974), 454-459; Maria Bogucka, “North European Commerce and the Problem of Dualism in the Development of Modern Europe,” în *La Pologne et la Hongrie aux XVIe-XVIIIe siècles. Textes du colloque polono-hongrois du Budapest*, ed. Vera Zimanyi (Akadémiai Kiadó, 1981), 9-12, 23.

⁴¹ M. Małowist, “Poland, Russia and Western Trade in the 15th and 16th Centuries,” *Past & Present* 13 (1958): 29; Idem, *Western Europe, Eastern Europe, and World Development*,

pe cale maritimă până în porturile de la Dunăre (Chilia, Reni și Galați), iar de aici la Liov, pe “drumul moldovenesc”. Un document valoros, publicat de Halil Inalcik, vorbește despre amploarea acestui trafic prin Moldova. Documentul a fost redactat în anul 1560 de arendașii vămii otomane din Chilia și se referă la realitățile anilor precedenți. Acesta afirmă că negustorii creștini din Europa aduceau cu corăbiile lor vin grecesc, pe care îl trimiteau mai departe către Polonia și Rusia Moscovită. De acolo ei aduceau produse locale, destinate pieței otomane, pe care le vindeau în portul Chilia. Cu banii obținuți, achiziționau apoi mari cantități de pește de la localnici, cu care plecau apoi spre porturile venețiene din Mediterana. Încasările vamale pentru întreg acest trafic se ridicau la suma de 5.000 ducăți⁴².

Negustorii creștini care practicau această schemă comercială veneau fără îndoială din posesiunile venețiene⁴³, astfel încât peștele era trimis spre metropola aflată în plină expansiune demografică⁴⁴. Încă de la începutul secolului însă, republica lagunară renunțase la transporturile organizate de stat către Marea Neagră; de altfel, această politică era aplicată și în raport cu alte destinații⁴⁵. În consecință, inițiativa comercială a început să fie lăsată pe seama particularilor. În același timp, comerțul răsăritean a încetat să mai fie un monopol al patricienilor; aceștia preferau să acționeze tot mai frecvent prin intermediul agenților comerciali, recrutați din rândurile supușilor greci din insule (din Creta, mai ales)⁴⁶. Prin urmare, este de crezut că cel puțin o parte a traficului descris de vameșii otomani în 1560 se datora supușilor greci ai Veneției. Pentru economia Cretei, această creștere a cererii din Europa de Est era una binevenită. Piețele tradiționale din Occident (Anglia și Flandra, mai ales) se reorientau tot mai mult către vinurile din Spania și Franța, așa

137-138; Maria Bogucka, “The Role of Baltic Trade in European Development from the XVIth to the XVIIIth Centuries,” *Journal of European Economic History* 9, nr. 1 (1980): 14-15; Antoni Mańczak, “Money and Society in Poland and Lithuania in the 16th and 17th Century,” *The Journal of European Economic History* 5 (1976): 74-77. Tendința de creștere a consumului de bunuri de lux începuse încă din secolul al XV-lea, vezi M. Małowist, “Problems of the Growth of National Economy of Central-Eastern Europe in the Later Middle Ages,” *Journal of European Economic History* 3, nr. 2 (1974): 356.

⁴² H. Inalcik, “The Question of the Closing of the Black Sea under the Ottomans,” *Archeion Pontou* 35 (1979): 109.

⁴³ Vezi și Berindei, “Les Vénitiens en mer Noire”, 209.

⁴⁴ Frederic C. Lane, *Venice: A Maritime Republic* (The Johns Hopkins University Press, 1973), 299, 304. Pentru o imagine de ansamblu asupra evoluției demografice a Veneției în epoca modernă timpurie, vezi Luciano Pezzolo, “The Venetian Economy”, în *A Companion to Venetian History, 1400-1797*, ed. Eric R. Dursteler (Brill, 2013), 257 (tabelul 1).

⁴⁵ Claire Judde de Larivière, *Naviguer, commercer, gouverner. Économie maritime et pouvoirs à Venise (XVe-XVIe siècles)* (Brill, 2008): 69, 112, 259.

⁴⁶ E. R. Dursteler, *Venetians in Constantinople: Nation, Identity and Coexistence in the Early Modern Mediterranean* (The Johns Hopkins University Press, 2006): 52 sq.

că producătorii și negustorii cretani, în marea lor majoritate greci, erau interesați să găsească noi debușee pentru acest tip de produs⁴⁷.

După 1570, *Serenissima* a încetat să mai fie principala forță comercială din Mediterana. Capitulațiile pe care sultanii otomani le-au acordat Franței, Angliei și Olandei i-au supus pe negustorii venețieni unei puternice concurențe. Aceasta a devenit și mai acerbă pe măsură ce a crescut gradul de implicare a supușilor otomani, evrei și musulmani⁴⁸. În plus, Veneția a trebuit să facă față unui fenomen de retragere a patricienilor din activitățile comerciale⁴⁹. În fața acestor dificultăți, ea a fost nevoită să își schimbe politicile comerciale. În primul rând a acceptat să se bazeze pe două noi categorii de comercianți: supușii proprii din *Stato da Mâr* (greci, mai ales) și supușii otomani (greci, evrei și musulmani). Așa se face că o parte însemnată a activității din a ajuns să fie controlată de grecii din insule, deși în mod formal comerțul cu Imperiul Otoman a rămas interzis celor de condiție nenobilă. Este vorba aici în special de grecii din Creta, implicați în comerțul cu vin pentru Polonia⁵⁰. În ultimele decenii ale secolului al XVI-lea, cererea pentru acest produs a

⁴⁷ Ugo Tucci, "Le commerce vénitien du vin de Crète," în *Maritime Food Transport*, ed. Klaus Friedland (Böhlau Verlag, 1994), 208; Idem, "Il commercio del vino nell'economia cretese," în *Venezia e Creta. Atti del Convegno Internazionale di Studi, Iraklion-Chanià, 30 settembre – 5 ottobre 1997*, ed. Gherardo Ortalli (Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, 1998), 201-202; Allaire B. Stallsmith, "One Colony, Two Mother Cities: Cretan Agriculture under Venetian and Ottoman Rule," în *Between Venice and Istanbul: Colonial Landscapes in Early Modern Greece*, ed. Sirlol Davies și Jack L. Davis (American School of Classical Studies at Athens, 2007), 158.

⁴⁸ Domenico Sella, "Crises and Transformation in Venetian Trade," în *Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, ed. Brian Pullan (Methuen & Co Ltd, 1968), 90-94; Lane, *Venice*, 299-304, 400-402; Richard T. Rapp, "The Unmaking of the Mediterranean Trade Hegemony: International Trade Rivalry and the Commercial Revolution," *The Journal of Economic History* 35, nr. 3 (1975): 499-525; Fusaro, *Political Economies of Empire in the Early Modern Mediterranean*, 236-268.

⁴⁹ Aldo Stella, "La crisi economica veneziana della seconda metà del secolo XVI," *Archivio Veneto* 58-59 (1956): 17-69; B. Pullan, "The Occupations and the Investments of the Venetian Nobility in the Middle and Late Sixteenth Century," în *Renaissance Venice*, ed. John Hale (Faber & Faber, 1973), 379-408; R. T. Rapp, "Real Estate and Rational Investment in Early Modern Venice," *Journal of European Economic History* 8 (1979): 269-290; De Larivière, *Naviguer, commercer, gouverner*, 309-310; Pezzolo, "The Venetian Economy," 267-268.

⁵⁰ Benjamin Ravid, "A Tale of Three Cities and their Raison d'Etat: Ancona, Venice, Livorno, and the Competition for Jewish Merchants in the Sixteenth Century," *Mediterranean Historical Review* 6, nr. 2 (1991): 140-141; Dursteler, *Venetians in Constantinople*, 52-53; Molly Greene, "Trading Identities: The Sixteenth-Century Greek Moment," în *A Faithful Sea: The Religious Cultures of the Mediterranean, 1200-1700*, ed. Adnan A. Husain și K. E. Fleming (Oneworld Publications, 2007), 128-130, 133-134. De dificultățile venețienilor au profitat grecii cretani și în alte domenii de activitate, precum cel al industriei navale, vezi *Ibid.*, 122-128.

fost în continuă creștere, după cum o arată evoluția prețurilor din Liov⁵¹. Un raport al bailului venețian din Constantinopol afirma în 1578, că: “în fiecare an, vin din Candia la Constantinopol, 1.000, 1.200 până la 1.500 butoaie cu vin. Dintre acestea, cea mai mare parte, aproximativ 2/3 se duc la Chilia, unde sunt descărcate în căruțe și apoi trimise prin Moldova în Polonia”⁵². Sursele indică însă un trafic important cu vin și prin celelalte două porturi dunărene, Galați și Reni, care aparțineau domnilor Moldovei⁵³. În consecință, nu este surprinzător faptul că pentru anii ‘80-90 ai secolului al XVI-lea există indicii că volumul anual a crescut la peste 1.800 de butoaie⁵⁴.

Toleranța juridică pe care a manifestat-o Veneția față de supușii săi nenobili și față de supușii otomani a fost însoțită de mai multe reforme instituționale și economice. Între acestea trebuie reținută scăderea nivelului taxelor vamale pentru produsele răsăritene⁵⁵. Măsura a fost binevenită pentru negustorii implicați în comerțul de la Dunărea de Jos, întrucât a asigurat condiții de profitabilitate ridicată și pentru returul operațiunilor comerciale. Navele care aduceau din Creta vinul pentru Polonia se puteau întoarce la Veneția încărcate cu produse ale economiei Moldovei, de care metropola avea mare nevoie: alimente pentru populația sa tot mai numeroasă (pește, icre, miere, cereale) și materii prime pentru industria aflată în expansiune (lână, ceară, piei)⁵⁶.

⁵¹ St. Hoszowski, *Le prix à Lwów (XVIe–XVIIe siècles)* (S.E.V.P.E.N., 1954), 103-104.

⁵² Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. 4/2, 1600-1650 (Stabilimentul Grafic I. V. Socescu, 1884), 106; A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. 2, *Acte și scrisori (1573-1584)* (Cartea Românească, 1930), 159-160.

⁵³ A. Pippidi, *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne* (Editura Academiei R.S.R. & Éditions de C.N.R.S., 1980), 126; Lia Lehr, “Comerțul Țării Românești și Moldovei în a doua jumătate a secolului XVI și prima jumătate a secolului XVII,” *Studii și Materiale de Istorie Medie* 4 (1960): 283-286; Ioan Aurel Pop și C. Luca, “Date privitoare la zona Dunării de Jos în izvoare venețiene din secolele XVI-XVII,” *Danubius* 22 (2004): 33-45; C. Luca, “Despre rolul orașului Galați în comerțul exterior al Moldovei (sfârșitul secolului XVI–secolul XVII-lea),” *Perspective asupra istoriei locale în viziunea tinerilor cercetători* 1 (2005): 45-53; Idem, *Dacoromano-Italica: Studi ricerche sui rapporti italo-romeni nei secoli XVI-XVIII* (Academia Română, 2008), 15-39, 67-76.

⁵⁴ Cristian N. Apetrei, “The Transit of Cretan Wine in 16th Century Moldavia: The European Context and Quantitative Assessments,” *Transylvanian Review* 22, Supplement nr. 2 (2013): 207-2017.

⁵⁵ Dursteler, *Venetians in Constantinople*, 59-60.

⁵⁶ C. Luca, “Aspetti riguardanti in traffici mercantili e la circolazione del denaro tra Venezia, Constantinopoli e i Principati Romeni nei secoli XVI-XVIII,” în *L'Europa Centro-Orientale e la Penisola italiana: quattro secoli di rapporti e influssi intersorsi tra Stati e civiltà (1300-1700)*, ed. C. Luca și Gianluca Masi (Istros, 2007), 247-248; Luca, *Dacoromano-Italica*, 15-41, 67-80. Despre industria venețiană, vezi Lane, *Venice*, 309-312.

Concurența negustorilor evrei

Evoluțiile economico-sociale din Imperiul Otoman au avut și ele un impact major asupra fenomenului analizat. Secolul al XVI-lea a fost considerat de istorici drept o “epocă de aur” pentru evreii otomani⁵⁷. La sfârșitul secolului al XV-lea și în primii ani ai secolului al XVI-lea expulzarea evreilor din Spania, Portugalia și Italia a adus în Imperiu între 60.000 și 100.000 de evrei. A urmat un al doilea val, la jumătatea secolului al XVI-lea, când au fost primiți evreii convertiți, expulzați de asemenea din Peninsula Iberică⁵⁸.

Cunoștințele tehnice în domenii precum industria textilă, medicină, banking, dar mai ales integrarea în rețelele de comerț la distanță și capitalurile mari pe care le-au adus au rupt echilibrul care se instalase după cucerirea otomană între negustorii musulmani, greci și evrei din Imperiul Otoman. Astfel, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, evreii au ajuns să domine comerțul Imperiului Otoman⁵⁹. Familia Mendes, de pildă, a dispus de o întinsă rețea formată din agenți comerciali plasați în cele mai importante centre comerciale ale Europei. Prin intermediul acesteia, a reușit să controleze segmente importante ale comerțului otoman cu textile, grâu, piper și lână⁶⁰. Începând cu 1566, Joseph Nasi, duce de Naxos, principalul exponent al familiei, s-a implicat și în comerțul cu vinuri grecești. Din postura de favorit al sultanului Selim II, el a obținut inițial permisiunea de a exporta din Creta către Moldova și Polonia până la 1.000 butoaie anual. Doi ani mai târziu,

⁵⁷ Avigdor Levy, *The Sephardim in the Ottoman Empire* (Darwin Press, 1992), 75; H. Inalcik, “Foundation of Ottoman–Jewish Cooperation,” în *Jews, Turks, Ottomans: A Shared History, 15th to 20th Century*, ed. Avigdor Levy (Syracuse University Press, 2002), 13-14; Greene, “Trading Identities,” 121-122; David D. Navarro, “A Second Sephardic Golden Age: Economic Role of the Iberian Jewry in Sixteenth Century Ottoman Empire,” *Sephardic Horizons* 1, nr. 3 (2011), 1-12.

⁵⁸ Inalcik, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, 266-267; Jonathan Ray, “Iberian Jewry Between West and East: Jewish Settlement in the Sixteenth Century Mediterranean,” *Mediterranean Studies* 18, nr. 1 (2009), 44-65; Jessica V. Roitman “Sephardim in Europe in the Early Modern Period,” în *The Encyclopedia of Migration and Minorities in Europe from the 17th Century to the Present*, ed. Klaus J. Bade et al, (Cambridge University Press, 2011), 672-673; Yaron Ayalon, “The Jews of the Ottoman Empire,” în *The Wiley-Blackwell History of Jews and Judaism*, ed. Alan T. Levenson (Blackwell, 2012), 310-311.

⁵⁹ H. Inalcik, “Capital Formation in the Ottoman Empire,” *The Journal of Economic History* 29, nr. 1 (1969): 121, 124; Idem, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, 212; Daniel Goffman, “Jews in Early Modern Ottoman Commerce,” în *Jews, Turks, Ottomans: A Shared History, 15th to 20th Century*, ed. Avigdor Levy (Syracuse University Press, 2002), 17-18.

⁶⁰ Inalcik, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, 213-214; Idem, “Foundation of Ottoman–Jewish Cooperation”, 11. Însăși Veneția s-a simțit amenințată de afacerile familiei Mendes, vezi Lane, *Venice*, 301-302.

sultanul Selim II a anulat licențele de export ale tuturor concurenților săi, iar privilegiul lui Nasi a fost transformat în monopol⁶¹. Deși Selim II a murit în 1574, totuși monopolul i-a rămas concedat lui Nasi până la moarte, în anul 1579⁶². Câteva ani mai târziu, în 1587, un asociat al familiei Mendes avea să obțină din nou monopolul exportului de vin cretan către Polonia⁶³. Protecția sultanului și împrumuturile oferite regelui Sigismund August i-au asigurat lui Joseph Nasi o poziție privilegiată și în Polonia. Regele i-a scutit mărfurile de unele taxe timp de cinci ani, iar un apropiat al său din Polonia a primit monopolul comerțului cu ceară din regat⁶⁴.

Un alt domeniu de activitate în care evreii au excelat a fost arendarea încasării taxelor, sursa cea importantă de acumulare a capitalului în epocă⁶⁵. În cursul secolului scurs de la cucerirea Constantinopolului, publicanii evrei, greci și musulmani concureau pe picior de egalitate; însă odată cu apariția capitalurilor aduse de iberici, evreii au ajuns să controleze activitatea în întregul Imperiu⁶⁶. Două exemple credem că sunt relevante pentru discuție. Primul este un studiu de caz asupra porturilor de la Dunărea de Jos în perioada 1492-1590. Acesta a scos în evidență capacitatea rețelelor comerciale de evrei din Balcani de a câștiga în mod constant licitațiile pentru încasarea taxelor vamale în docuri și pe importurile de sare din Țara Românească. În această perioadă, singurii competitori ai evreilor au fost negustorii musulmani, care reușeau să întrerupă doar arareori șirul contractelor câștigate de evrei⁶⁷. Al doilea exemplu face referire din nou la familia Mendes. Prin intermediul aceluiasi Joseph Nasi, ea a obținut din partea sultanului arendarea încasării taxelor vamale pentru vinurile de toate soiurile, în cuantum de 10% *ad valorem*. Arenda i-a fost fixată la suma de 2.000 ducați, însă suma încasată anual se pare că urca până la 15.000 ducați⁶⁸.

⁶¹ Abraham Galante, "Nouveaux documents sur Joseph Nassy duc de Naxos," *Revue des Études Juives* 64 (1912), 241.

⁶² Cecyl Roth, *The House of Nasi: The Duke of Naxos* (Varda Books, 2002), 46-48, 188-191.

⁶³ Władysław Łoziński, *Patrycyat i mieszczaństwo Lwowskie w XVI i XVII wieku* (Księgarnia H. Altenberga, 1902), 52; Golobič, "Armenians and Jews in Medieval Lvov", 371.

⁶⁴ Majer Bałaban, *Żydzi Lwowscy na przełomie XVI^{go} i XVII^{go} wieku* (Księgarnia H. Altenberga, 1906), 9-11; Galante, "Nouveaux documents sur Joseph Nassy duc de Naxos," 240; Roth, *The House of Nasi*, 48-49.

⁶⁵ Inalcik, "Capital formation in the Ottoman Empire," 121-124; Idem, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, 209.

⁶⁶ Bernard Lewis, *The Jews of Islam* (Princeton University Press, 1984), 132; Inalcik, "Foundation of Ottoman-Jewish Cooperation," 9-10.

⁶⁷ Mark Alan Epstein, *The Ottoman Jewish Communities and their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries* (Klaus Schwarz Verlag, 1980), 120-133.

⁶⁸ Roth, *The House of Nasi*, 47.

Concluzia care se desprinde din aici este că negustorii greci din a doua jumătate a secolului al XVI-lea au întâmpinat reale dificultăți create de forța economică și politică a evreilor. Aceasta este probabil cauza faptului că numărul marilor capitaliști greci capabili câștige licitațiile pentru arendarea încasării taxelor a scăzut față de secolul anterior⁶⁹. Printre puținii greci care s-au mai ridicat la această înălțime a afacerilor s-a aflat “prințul grecilor”, Constantin Cantacuzino “fiul Diavolului”, sprijinit de marele vizir Mehmet Sokollu. Interesant este că între acesta din urmă și Joseph Nasi a existat o autentică rivalitate, atât pe tărâm economic, cât și politic, care s-a răsfânt și asupra capitalistului grec⁷⁰. Disputa s-a încheiat însă tragic pentru Constantin Cantacuzino: el a fost executat pentru neplata datoriilor față de visteria statului otoman⁷¹. Rivalitatea dintre cei doi publicani pare să simbolizeze astfel concurența economică dintre grecii și evreii otomani din a doua jumătate a secolului al XVI-lea.

Loviți simultan pe mai multe fronturi de activitate economică, negustorii greci au încercat diverse strategii de criză. Cele mai vizibile sunt legate de comerțul cu vin. Unii dintre ei au reușit să penetreze rețelele negustorilor evrei să își continue activitățile, așa a fost e cazul familiei Coressi intrată în relații de afaceri cu evreul Nahman Tor din Constantinopol⁷². În cazul lor a funcționat avantajul deținerii unor mijloace de transport navale, fără de care partenerii lor evrei nu își puteau trimite vinurile în Polonia⁷³. Alții, însă, au încercat fără succes să mituiască autoritățile otomane pentru a obține anularea monopolului lui Joseph Nasi⁷⁴. Pentru un al treilea

⁶⁹ H. Inalcik, “Greeks in the Ottoman Economy and Finances, 1453-1500,” în *To Ellhnikon: Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr.*, vol. 2, *Byzantinoslavica, Armeniaca, Islamica, the Balkans and Modern Greece*, ed. Jelissaveta Stanojevich Allen et al (Aristide D. Caratzas, 1993), 312-314; Idem, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, 209-212.

⁷⁰ Cecyl Roth, *The Duke of Naxos of the House of Nasi*, pp. 49-50, 155-156, 195.

⁷¹ Inalcik, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, 211-212; Ioan Mihai Cantacuzino, *O mie de ani în Balcani. O cronică a Cantacuzinilor în vâltoarea secolelor* (Albatros, 1996), 120-122.

⁷² N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. 23, *Acte străine din arhivele Galiei, vechii Prusii și Țărilor de Jos* (Stabilimentul Grafic I. V. Socescu, 1913), 359-360. Despre familia Coressi, vezi M. Greene, *The Edinburgh History of the Greeks, 1453 to 1768: The Ottoman Empire* (Edinburgh University Press, 2015), 98.

⁷³ Inalcik, “Greeks in the Ottoman Economy and Finances”, 315; Benjamin Arbel, *Trading Nations: Jews and Venetians in the Early Modern Eastern Mediterranean* (Brill, 1995), 169-184. Rețelele comerciale ale grecilor au fost, de altfel, cele care au facilitat legătura dintre negustorii englezi și rețelele negustorilor evrei din Mediterana Orientală, după cum a demonstrat M. Fusaro, “Les Anglais et les Grecs. Un réseau de coopération commerciale en Méditerranée vénitienne,” *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 58, nr. 3 (2003), 617-619.

⁷⁴ C. Luca, “The Rise of the Greek Conquering Merchant in the Trade between the Eastern Mediterranean and the Romanian Principalities in Sixteenth and Seventeenth Centuries,” *Journal of Mediterranean Studies* 19, nr. 2 (2010), 316.

grup, mult mai eficientă a fost așezarea stabilă în Moldova. Aici, vinul putea ajunge evitând filtrul autorităților vamale otomane din Strâmțori, care opreau navele armate de competitorii familiei Mendes. El putea fi adus pe rute terestre până în porturile de la Dunăre⁷⁵, de pe litoralul sudic al Mării Negre⁷⁶, din Crimeea⁷⁷, ori de la Constantinopol⁷⁸, unde se concentrau toate mărfurile Imperiului. În Moldova, negustorii greci își mai puteau investi capitalurile în comerțul cu ceară; se pare că domnitorii au renunțat la restricțiile de export pe care le impuseseră în secolul anterior⁷⁹, astfel încât grecii puteau duce ceara la Veneția. La aceste oportunități, Moldova le mai oferea negustorilor greci posibilitatea de a arenda încasarea taxelor vamale, dar mai ales o putere politică dispusă să le susțină interesele.

BIBLIOGRAFIE

- Alexandrescu–Dersca Bulgaru, Maria Matilda. “Sur le ravitaillement d’Istanbul au XVIème siècle en relation avec les Principautés Roumaines,” *Revue d’Histoire Maghrebine* 10, nr. 31-32 (1983): 73-80.
- Alexandrescu–Dersca, M. “Quelques données sur le ravitaillement de Constantinople au XVIe siècle.” În *Actes du Premier Congrès International des*

⁷⁵ Nicoară Beldiceanu, “Kilia et Cetatea Alba à travers les documents ottomans,” *Revue des Études Islamiques* 36, nr. 2 (1968), 234-235; B. Cvetkova, “Regimul schimbului economic dintre teritoriile de la nord și sud de Dunăre în secolul al XVI-lea,” în *Relații româno-bulgare de-a lungul veacurilor (sec. XII-XIX). Studii*, vol. 1 (Editura Academiei R.S.R., 1971), 126, 138; Anca Popescu, “Circulația mărfurilor la Dunărea de Jos reflectată în kanunname-le (a doua jumătate a secolului al XVI-lea),” *Revista Istorică* 6, nr. 3-4 (1995), 265-266; Eadem, “Fiscalitate comercială otomană în porturile danubiano-pontice. Un document,” *Revista Istorică* 8, nr. 9-10 (1997), 618; Eadem, “Schela Măcin în secolul al XVI-lea (după reglementări comerciale otomane),” în *Miscellanea Historica et Archaeologica in Honorem Professoris Ionel Căndea*, ed. Valeriu Sârbu și C. Luca (Istros, 2009), 297, 303-304.

⁷⁶ Berindei, “L’Empire Ottoman et la «route moldave»,” 175-176; Inalcik, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, 292; Володимир Кривонос, “Торгівля левантійським вином у Львові в середині XVI–першій половині XVII ст.,” în *Львів: місто, суспільство, культура*, vol. 3, ed. М. Мудрого (Liov, 1999), 127-128.

⁷⁷ Oleksander Halenko, “Wine Production, Marketing and Consumption in the Ottoman Crimea, 1520-1542,” *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 47, nr. 4 (2004): 507-547.

⁷⁸ Vezi relatările lui Martin Gruneweg, care atestă aducerea vinului la Liov, de către caravanele armenilor: “duceam mai ales Malvasia și din acela tare turcesc” (*Călători străini despre Țările Române. Supliment*, vol. 1, ed. Ștefan Andreescu et al (Editura Academiei Române, 2004), 107).

⁷⁹ Е. М. Подградская, *Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI-XVII веках*, (Издательство ЦК КП Молдавии, 1968), 116-117.

Études Balkaniques et Sud-Est Européennes, vol. 3. Sofia: Académie Bulgare des Sciences, 1969.

- Alexandrescu-Dersca, M. M. "Sur le régime des ressortissants ottomans en Moldavie (1711–1829)," *Studia et Acta Orientalia* 5-6 (1967): 143-182.
- Andreescu, Ștefan. "Presiune otomană și reacție ortodoxă în Moldova urmașilor lui Petru vodă Rareș," *Studii și Materiale de Istorie Medie* 27 (2009): 25-59.
- Apetrei, Cristian N. "The Transit of Cretan Wine in 16th Century Moldavia. The European Context and Quantitative Assessments," *Transylvanian Review* 22, Supplement nr. 2 (2013): 207-2017.
- Arbel, Benjamin. *Trading Nations: Jews and Venetians in the Early Modern Eastern Mediterranean*. Leiden: Brill, 1995.
- Ayalon, Yaron. "The Jews of the Ottoman Empire." În *The Wiley-Blackwell History of Jews and Judaism*, editat de Alan T. Levenson. Blackwell: Chichester, West Sussex, 2012.
- Bałaban, Majer. *Żydzi Lwowscy na przełomie XVI^{go} i XVII^{go} wieku*. Liov: Księgarnia H. Altenberga, 1906.
- Bălan, Teodor. *Documente bucovinene*, vol. 1, 1507-1653. Cernăuți: Institutul de Arte Grafice și Editură "Glasul Bucovinei," 1933.
- Beldiceanu, Nicoară, "Kilia et Cetatea Alba à travers les documents ottomans," *Revue des Études Islamiques* 36, nr. 2 (1968): 215-262.
- Berindei, Mihnea. "L'Empire Ottoman et la «route moldave» avant la conquête de Chilia et de Cetatea Albă (1484)," *Revue Roumaine d'Histoire* 30, nr. 3-4 (1991): 161-188.
- Berindei, Mihnea. "Les Vénitiens en mer Noire (XVIe-XVIIe siècles). Nouveaux documents," *Cahiers du Monde Russe et Soviétique* 30, nr. 3-4 (1989): 207-223.
- Bogucka, Maria. "North European Commerce and the Problem of Dualism in the Development of Modern Europe." În *La Pologne et la Hongrie aux XVIe-XVIIIe siècles. Textes du colloque polono-hongrois du Budapest*, editat de Vera Zimanyi. Budapesta: Akadémiai Kiadó, 1981.
- Bogucka, Maria. "The Role of Baltic Trade in European Development from the XVIth to the XVIIIth Centuries," *The Journal of European Economic History* 9, nr. 1 (1980): 5-20.
- Braudel, Fernand și Spooner, Frank. "Prices in Europe from 1450 to 1750." În *The Cambridge Economic History of Europe*, vol. IV, *The Economy of Expanding Europe in the 16th and 17th Centuries* editat de E. E. Rich și C. H. Wilson. Cambridge: Cambridge University Press 1967.
- Braudel, Fernand. *Timpul lumii*, vol. 1-2. Traducere de Adrian Riza. București: Meridiane, 1989.

- Cantacuzino, Ioan Mihai. *O mie de ani în Balcani. O cronică a Cantacuzinilor în vâltoarea secolelor*. Traducere de Maria Șerbănescu și Sabina Drăgoi. București: Albatros, 1996.
- Cantemir, Dimitrie. *Descrierea Moldovei*. Traducere de Gh. Guțu. București: Editura Academiei R.S.R., 1973.
- Cazacu, Matei. "L'impact ottoman sur les Pays roumains et ses incidences monétaires (1452-1504)," *Revue Roumaine d'Histoire* 12, nr. 1 (1973): 159-192.
- *Călători străini despre Țările Române. Supliment*, vol. 1, editat de Ștefan Andreescu, Marian Coman, Alexandru Ciocîltan, Ileana Cazan, Nagy Pienaru, Ovidiu Cristea și Tatiana Cojocar. București: Editura Academiei Române, 2004.
- Ciocan, Nistor. "Negot și neguțatori în Moldova veacului XVII," *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A. D. Xenopol»* 25, nr. 1 (1988): 293-306.
- Cotovanu, Lidia. *Émigrer en terre valaque: Estimation quantitative et qualitative d'une mobilité géographique de longue durée (seconde moitié du XIVe—début du XVIIIe siècle)*. Brăila: Istros, 2022.
- Crespo Solana, Ana. "Diasporas and the Integration of "Merchant Colonies": Flemish and Dutch Networks in Early Modern Spain," *Le Verger* 5 (2014): 1-21.
- Cvetkova, Bistra. "Les celep et leur rôle dans la vie économique des Balkans à l'époque ottomane, XVe-XVIIIe s.)." În *Studies in Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day*, editat de Michel A. Cook. Londra: School of Oriental and African Studies, University of London, 1970.
- Cvetkova, Bistra. "Regimul schimbului economic dintre teritoriile de la nord și sud de Dunăre în secolul al XVI-lea." În *Relații româno-bulgare de-a lungul veacurilor (sec. XII-XIX). Studii*, vol. 1. București: Editura Academiei R.S.R., 1971.
- De Larivière, Claire Judde. *Naviguer, commercer, gouverner. Économie maritime et pouvoirs à Venise (XVe-XVIe siècles)*. Brill: Leiden, 2008.
- *Documenta Romaniae Historica. B, Țara Românească*, vol. 7, 1571-1575, editat de Ștefan Ștefănescu și Olimpia Diaconescu. București: Editura Academiei R.S.R., 1988.
- *Documente privind istoria României. A, Moldova, veacul XVI*, vol. 3, 1571-1590, editat de Ion Ionașcu, L. Lăzărescu-Ionescu, Barbu Cîmpina, Eugen Stănescu, David Prodan și Mihail Roller. București: Editura Academiei R.P.R., 1951.

- *Documente privind istoria României. A, Moldova, veacul XVI*, vol. 4, 1591-1600, editat de Ion Ionașcu, L. Lăzărescu-Ionescu, Barbu Cîmpina, Eugen Stănescu, David Prodan și Mihail Roller. București: Editura Academiei R.P.R., 1952.
- *Documente privind istoria României. A, Moldova, veacul XVII*, vol. 1, 1601-1605, editat de Ion Ionașcu, L. Lăzărescu-Ionescu, Barbu Cîmpina, Eugen Stănescu, David Prodan și Mihail Roller. București: Editura Academiei R.P.R., 1952.
- *Documente privind istoria României. B, Țara Românească, veacul XVI*, vol. 5, 1581-1590, editat de Ion Ionașcu, L. Lăzărescu-Ionescu, Barbu Cîmpina, Eugen Stănescu, David Prodan și Mihail Roller. București: Editura Academiei R.P.R., 1952.
- Dursteler, Eric R. *Venetians in Constantinople: Nation, Identity and Coexistence in the Early Modern Mediterranean*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2006.
- Dziubiński, Andrzej. *Na szlakach Orientu: Handel między Polska a Imperium Osmańskie w XVI-XVIII wieku*. Wrocław: Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej, 1998.
- Epstein, Mark Alan. *The Ottoman Jewish Communities and their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*. Freiburg: Klaus Schwarz Verlag, 1980.
- Falangas, Andronikos. "Post-Byzantine Greek Merchants of the Fifteenth-Seventeenth Centuries," *Journal of the Hellenic Diaspora* 33, nr. 1-2 (2007): 7-21.
- Fusaro, Maria. *Political Economies of Empire in the Early Modern Mediterranean: The Decline of Venice and the Rise of England, 1450-1700*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Galante, Abraham. "Nouveaux documents sur Joseph Nassy duc de Naxos," *Revue des Études Juives* 64 (1912): 236-243.
- Glaman, Kristoff. "European Trade, 1500-1750." În *The Fontana Economic History of Europe*, vol. 2, *The Sixteenth and Seventeenth Centuries*, editat de Carlo M. Cipolla. Glasgow: Collins/Fontana Books, 1974.
- Goffman, Daniel. "Jews in Early Modern Ottoman Commerce." În *Jews, Turks, Ottomans: A Shared History, 15th to 20th Century*, editat de Avigdor Levy. Syracuse, New York: Syracuse University Press, 2002.
- Gorovei, Ștefan S. "Moldova în «Casa Păcii». Pe marginea izvoarelor privind primul secol de relații moldo-otomane," *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A. D. Xenopol»* 17 (1980): 629-667.

- Greene, Molly. "Trading Identities: The Sixteenth-Century Greek Moment." În *A Faithful Sea: The Religious Cultures of the Mediterranean, 1200–1700*, editat de Adnan A. Husain și K. E. Fleming. Oxford: Oneworld Publications, 2007.
- Greene, Molly. *The Edinburgh History of the Greeks, 1453 to 1768: The Ottoman Empire*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2015.
- Greenwood, Anthony. "Istanbul's Meat Provisioning: An Overview," *Romano-Turcica* 1 (2003): 25-40.
- Halenko, Oleksander. "Wine Production, Marketing and Consumption in the Ottoman Crimea, 1520-1542," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 47, nr. 4 (2004): 507-547.
- Halevy, M. A. "Les guerres d'Etienne le Grand et de Uzum Hassan contre Mahomet II d'après la «Chronique de la Turquie» du candiote Elie Capsali (1523)," *Studia et Acta Orientalia* 1 (1957): 189-198.
- Hașdeu, Bogdan P. *Arhiva istorică a României*, vol. 1. București: Imprimeria Statului, 1864.
- Hoszowski, St. *Le prix à Lwów (XVIe–XVIIe siècles)*. Paris: S.E.V.P.E.N., 1954.
- Hurmuzaki, Eudoxiu, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. 4/2, 1600-1650. București: Stabilimentul Grafic I. V. Socecu, 1884.
- Inalcik, Halil. "Bursa and the Commerce of the Levant," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 3, nr. 2 (1960): 131-147.
- Inalcik, Halil. "Capital Formation in the Ottoman Empire," *The Journal of Economic History* 29, nr. 1 (1969): 97-140.
- Inalcik, Halil. "Foundation of Ottoman–Jewish Cooperation." În *Jews, Turks, Ottomans: A Shared History, 15th to 20th Century*, editat de Avigdor Levy. Syracuse, New York: Syracuse University Press, 2002.
- Inalcik, Halil. "Greeks in the Ottoman Economy and Finances, 1453-1500." În *To Eλληνικον: Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr.*, vol. 2, *Byzantinoslavica, Armeniaca, Islamica, the Balkans and Modern Greece*, editat de Jelisaveta Stanojevich Allen, Christos P. Ioannides, John S. Langdon și Stephen W. Reinert. New Rochelle, New York: Aristide D. Caratzas, 1993.
- Inalcik, Halil. "The Question of the Closing of the Black Sea under the Ottomans," *Archeion Pontou* 35 (1979): 74-109.
- Inalcik, Halil. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, vol. 1, 1300-1600. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Iorga, N. *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. 5, *Cărți domnești, zapise și răvașe*. București: Stabilimentul Grafic I. V. Socecu, 1903.

- Iorga, N. *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. 23, *Acte străine din arhivele Galiției, vechii Prusii și Țărilor de Jos*. București: Stabilimentul Grafic I. V. Socecu, 1913.
- Lane, Frederic C. *Venice: A Maritime Republic*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1973.
- Lehr, Lia. "Comerțul Țării Românești și Moldovei în a doua jumătate a secolului XVI și prima jumătate a secolului XVII," *Studii și Materiale de Istorie Medie* 4, 1960: 223-306.
- Levy, Avigdor. *The Sephardim in the Ottoman Empire*. Princeton, New Jersey: Darwin Press, 1992.
- Lewis, Bernard. *The Jews of Islam*. Princeton: Princeton University Press, 1984.
- Łoziński, Władysław. *Patrycyat i mieszczaństwo Lwowskie w XVI i XVII wieku*. Liov: Księgarnia H. Altenberga, 1902.
- Luca, Cristian. "«Neguțătoriu streinu» de țară. Date noi privitoare la negustorii alogeni din Țările Române în secolele XVII–XVIII." În *Negustorimea în Țările Române, între Societas Mercatorum și individualitatea mercantilă, în secolele XVI–XVIII*, editat de Cristian Luca. Galați: Galați University Press, 2009.
- Luca, Cristian. "Aspetti riguardanti in traffici mercantili e la circolazione del denaro tra Venezia, Constantinopoli e i Principati Romeni nei secoli XVI–XVIII." În *L'Europa Centro-Orientale e la Penisola italiana: Quattro secoli di rapporti e influssi intercorsi tra Stati e civiltà (1300-1700)*, editat de Cristian Luca și Gianluca Masi. Brăila: Istros, 2007.
- Luca, Cristian. "Despre rolul orașului Galați în comerțul exterior al Moldovei (sfârșitul secolului XVI–secolul XVII-lea)," *Perspective asupra istoriei locale în viziunea tinerilor cercetători* 1 (2005): 45-53.
- Luca, Cristian. "The Rise of the Greek Conquering Merchant in the Trade between the Eastern Mediterranean and the Romanian Principalities in Sixteenth and Seventeenth Centuries," *Journal of Mediterranean Studies* 19, nr. 2 (2010): 311-334.
- Luca, Cristian. *Dacoromano-Italica: Studi ricerche sui rapporti italo-romeni nei secoli XVI-XVIII*. Cluj-Napoca: Academia Română, 2008.
- Maćszak, Antoni. "Money and Society in Poland and Lithuania in the 16th and 17th Century," *The Journal of European Economic History* 5 (1976): 69-104.
- Małowist, Marian. "Le routes du commerce et les marchandises du Levant dans la vie de la Pologne au Bas Moyen Age et au début de l'époque moderne." În *Mediterraneo e Oceano Indiano: Atti del VI Colloquio Internazionale di Storia Marittima*, editat de M. Cortelazzo. Florența: Leo S. Olschki Editore, 1970.

- Małowist, Marian. "Poland, Russia and Western Trade in the 15th and 16th Centuries," *Past & Present* 13 (1958): 26-41.
- Małowist, Marian. "Problems of the Growth of National Economy of Central-Eastern Europe in the Later Middle Ages," *The Journal of European Economic History* 3, nr. 2 (1974): 319-357.
- Małowist, Marian. *Western Europe, Eastern Europe, and World Development, 13th-18th Centuries: Collection of Essays of Marian Małowist*, editat de Jean Batou and Henryk Szlajfer. Brill: Leiden, 2010.
- Mantran, Robert. *Istanbul au siècle de Soliman le Magnifique*. Paris: Fayard, 1994.
- Maria Fusaro, "Les Anglais et les Grecs. Un réseau de coopération commerciale en Méditerranée vénitienne", *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 58, nr. 3 (2003):
- Mauro, Frédéric. "Merchant communities, 1350-1750." În *The Rise of Merchant Empires: Long-distance Trade in the Early Modern World, 1350-1750*, editat de James D. Tracy. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Maxim, Mihai. *Romano-Ottomanica. Essays and Documents from the Turkish Archives*. Istanbul: Isis, 2001.
- Maxim, Mihai. "Regimul economic al dominației otomane în a doua jumătate a secolului al XVI-lea," *Revista de Istorie* 32, nr. 9 (1979):
- Maxim, Mihai. *Țările Române și Înalta Poartă. Cadrul juridic al relațiilor româno-otomane în Evul Mediu*. București: Editura Enciclopedică, 1993.
- Maxim, Mihai. *O istorie a relațiilor româno-otomane, cu documente noi din arhivele turcești*, vol. 1, *Perioada clasică (1400-1600)*. Brăila: Istros, 2012.
- McGowan, Bruce. *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge: Cambridge University Press & Paris: Maison des Sciences de l'Homme, 1981.
- Mehmed, M. A. "Despre dreptul de proprietate al supușilor otomani în Moldova și Țara Românească în sec. XV–XVIII," *Cercetări Istorice* 3 (1972): 73–80.
- Minchinton, Walter. "Patterns of Structure of Demand, 1500-1750." În *The Fontana Economic History of Europe*, vol. 2, *The Sixteenth and Seventeenth Centuries*, editat de Carlo M. Cipolla. Glasgow: Collins/Fontana Books, 1974.
- Mircea, Ion Radu, "Sur les circonstances dans lesquelles les Turcs sont restés en Valachie jusqu'au début du XVIIe siècle," *Revue des Études Sud-Est Européennes* 5, nr. 1-2 (1967): 77-86.
- *Moldova în epoca feudalismului. Documente slavo-moldovenești*, vol. 1, *Veacul XV-întâiul pătrar al veacului XVII*, editat de P. G. Dimitriev, D. M. Dragnev, E.

- M. Russev și P. V. Sovetov. Chișinău: Editura Academiei de Științe a R.S.S. Moldovenești, 1961.
- Murgescu, Bogdan și Nițu, Florentina, "Lumea românească în economia europeană până la 1859." În *Procesul de integrare a României în economia europeană. Dimensiuni istorice și contemporane*, editat de Maria Mureșan. București: Editura ASE, 2008.
 - Murgescu, Bogdan. "Early Modern Economies of South Eastern Europe: Between Istanbul and the West." În *Zones of Fracture in Modern Europe: The Baltic Countries, the Balkans, and Northern Italy*, editat de Almut Bues. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2005.
 - Murgescu, Bogdan. *Țările Române între Imperiul Otoman și Europa creștină*. Iași: Polirom, 2012.
 - Nadel Golobič, Eleonora. "Armenians and Jews in Medieval Lvov: Their Role in Oriental Trade, 1400-1600," *Cahiers du Monde Russe et Soviétique* 20, nr. 3-4 (1979): 345-388.
 - Navarro, David D. "A Second Sephardic Golden Age: Economic Role of the Iberian Jewry in Sixteenth Century Ottoman Empire," *Sephardic Horizons* 1, nr. 3 (2011): 1-12.
 - Niemann, Johann Werner. "Der Handel der Stadt Lemberg im Mittelalter," *Die Burg* 4, nr. 2 (1941): 69-92.
 - Nistor, Ion. *Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*. Cernăuți: K. K. Universitäts-Buchhandlung H. Pardini, 1912.
 - Pakucs Willcocks, Mária. "Negustori și practici comerciale în relațiile de schimb dintre Sibiu și Țara Românească, secolele XIV-XVI. Între istoria economică și cea socială," *Revista de Istorie Socială* 8-9 (2003-2004):
 - Pakucs Willcocks, Mária. "The Greek Merchants in the Saxon Transylvanian Towns in the Late Middle Ages and Early Modern Times," *Historical Yearbook* 2 (2005): 42-68.
 - Panaite, Viorel. "Comerț și negustori în tratatele osmano-polone: 1489-1607," *Revista Istorică* 6, nr. 3-4 (1995): 217-241.
 - Panaite, Viorel. "The Legal and Political Status of Wallachia and Moldavia in Relation to the Ottoman Porte." În *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the 16th and 17th Centuries*, editat de Gábor Kármán și Lovro Kunčević. Brill: Leiden, 2013.
 - Panaite, Viorel. "The Re'ayas of the Tributary-Protected Principalities. The Sixteenth through Eighteenth Centuries," *International Journal of Turkish Studies* 9, nr. 1-2 (2003): 79-104.

- Panaite, Viorel. "Power Relationships in the Ottoman Empire: The Sultans and the Tribute-Paying Princes of Wallachia and Moldavia, 16th-18th Centuries," *Revue des Études Sud-Est Européennes* 37-38 (1999-2000): 47-78.
- Panaite, Viorel. "The Voivodes of the Danubian Principalities – as harâcgüzarlar of the Ottoman Sultans," *International Journal of Turkish Studies* 9, nr. 1-2 (2003): 59-78.
- Papacostea, Șerban. "Jews in the Romanian Principalities during the Middle Ages," *Shvut* 16, 1993: 59-71.
- Papacostea, Șerban. *Evul Mediu românesc. Realități politice și curente spirituale*. București: Corint, 2001.
- Papacostea, Șerban. *Geneza statului în Evul Mediu românesc. Studii critice*. București: Corint, 1999.
- Pezzolo, Luciano. "The Venetian Economy." În *A Companion to Venetian History, 1400-1797*, editat de Eric R. Dursteler. Brill: Leiden, 2013.
- Pippidi, Andrei. "Criza politică din Moldova anilor 1547-1564. O mărturie neașteptată," *Revista Istorică* 16, nr. 1-2 (2005): 153-168.
- Pippidi, Andrei. *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*. București: Editura Academiei R.S.R. & Paris: Éditions de C.N.R.S., 1980.
- Pociecha, W. "Zygmunt (Sigismund) I, 1506-1548." În *The Cambridge History of Poland*, vol. 1, *From the Origins to Sobieski (to 1696)*, editat de W. F. Reddaway, J. H. Penson, O. Halecki și R. Dyboski. Cambridge: Cambridge University Press, 1950.
- Pop, Ioan Aurel și Luca, Cristian. "Date privitoare la zona Dunării de Jos în izvoare venețiene din secolele XVI-XVII," *Danubius* 22 (2004): 33-45.
- Popescu, Anca. "Circulația mărfurilor la Dunărea de Jos reflectată în kanunname-le (a doua jumătate a secolului al XVI-lea)," *Revista Istorică* 6, nr. 3-4 (1995): 255-278.
- Popescu, Anca. "Fiscalitate comercială otomană în porturile danubiano-pontice: un document," *Revista Istorică* 8, nr. 9-10 (1997): 615-632.
- Popescu, Anca. "Schela Măcin în secolul al XVI-lea (după reglementări comerciale otomane)." În *Miscellanea Historica et Archaeologica in Honorem Professoris Ionel Căndea*, editat de Valeriu Sârbu și Cristian Luca. Brăila: Istros, 2009.
- Pullan, Brian. "The Occupations and the Investments of the Venetian Nobility in the Middle and Late Sixteenth Century." În *Renaissance Venice*, editat de John Hale. Londra: Faber & Faber, 1973.

- Rapp, Richard T. "Real Estate and Rational Investment in Early Modern Venice," *The Journal of European Economic History* 8 (1979): 269–290.
- Rapp, Richard T. "The Unmaking of the Mediterranean Trade Hegemony: International Trade Rivalry and the Commercial Revolution," *The Journal of Economic History* 35, nr. 3 (1975): 499-525.
- Ravid, Benjamin. "A Tale of Three Cities and their Raison d'Etat: Ancona, Venice, Livorno, and the Competition for Jewish Merchants in the Sixteenth Century," *Mediterranean Historical Review* 6, nr. 2 (1991): 138-162.
- Ray, Jonathan. "Iberian Jewry between West and East: Jewish Settlement in the Sixteenth Century Mediterranean," *Mediterranean Studies* 18, nr. 1 (2009): 44-65.
- Rădvan, Laurențiu. "Foreign Merchants in Iași (17th–18th Centuries)." *Istros* 18 (2012): 453-480.
- Rezachevici, Constantin. *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova*, vol. I, *Secolele XIV-XVI*. București: Editura Enciclopedică, 2001.
- Roitman, Jessica V. "Sephardim in Europe in the Early Modern Period." În *The Encyclopedia of Migration and Minorities in Europe from the 17th Century to the Present*, editat de Klaus J. Bade, Pieter C. Emmer, Leo Lucassen și Jochen Oltmer, Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Roth, Cecyl. *The House of Nasi: The Duke of Naxos*, Skokie: Varda Books, 2002.
- Sella, Domenico. "Crises and Transformation in Venetian Trade." În *Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, editat de Brian Pullan. Londra: Methuen & Co Ltd, 1968.
- Simon, Alexandru. "The Saint and the Jews," *New Europe College Yearbook*, (2008-2009): 233-248.
- Stallsmith, Allaire B. "One Colony, Two Mother Cities: Cretan Agriculture under Venetian and Ottoman Rule." În *Between Venice and Istanbul: Colonial Landscapes in Early Modern Greece*, editat de Siriol Davies și Jack L. Davis. Atena: American School of Classical Studies at Athens, 2007.
- Stella, Aldo. "La crisi economica veneziana della seconda metà del secolo XVI," *Archivio Veneto* 58-59 (1956): 17-69.
- Stoianovich, Traian. "The Conquering Balkan Orthodox Merchant." *The Journal of Economic History* 20, nr. 2 (1960): 234-313.
- Stone, Daniel. *The Polish-Lithuanian State, 1386-1795*. Seattle: University of Washington Press, 2001.
- Subrahmanyam, Sanjay. "Introduction." În *Merchant Networks in the Early Modern World*, editat de Sanjay Subrahmanyam. Farnham: Ashgate, 1996.

- Sugar, Peter F. "Major Changes in the Life of the Slav Peasantry under Ottoman Rule," *International Journal of Middle East Studies* 9, nr. 3 (1978): 297-305.
- Tucci, Ugo. "Il commercio del vino nell'economia cretese." În *Venezia e Creta. Atti del Convegno Internazionale di Studi, Iraklion-Chanià, 30 settembre – 5 ottobre 1997*, editat de Gherardo Ortalli. Veneția: Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, 1998.
- Tucci, Ugo. "Le commerce vénitien du vin de Crète." În *Maritime Food Transport*, editat de Klaus Friedland. Köln: Böhlau Verlag, 1994.
- Veinstein, Gilles, "Imperiul în secolul de aur (secolul al XVI-lea)." În *Istoria Imperiului Otoman*, editat de Robert Mantran. București: All, 2001.
- Veress, Andrei. *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. I, *Acte și scrisori (1527-1572)*. București: Cartea Românească, 1929.
- Veress, Andrei. *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. 2, *Acte și scrisori, 1573-1584*. București: Cartea Românească, 1930.
- Wallerstein, Immanuel. *Sistemul mondial modern. Agricultura capitalistă și originile economiei mondiale capitaliste în secolul al XVI-lea*, vol. 1-2. Traducere de Dorel Abraham, Ilie Bădescu și Marcel Ghibernea. București: Meridiane, 1992.
- Zakharov, Victor N., Harlaftis, Gelina și Katsiardi-Hering, Olga. "Introduction." În *Merchant Colonies in the Early Modern Period*, editat de Victor N. Zakharov, Gelina Harlaftis și Olga Katsiardi-Hering. New York: Routledge, 2016.
- Кривонос, Володимир. "Торгівля левантійським вином у Львові в середині XVI – першій половині XVII ст". În *Львів: місто, суспільство, культура*, vol. 3, editat de M. Мудрого. Liov: 1999.
- Подградская, Е. М., *Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI-XVII веках*. Chișinău: Издательство ЦК КП Молдавии, 1968.